

طبیعت در معماری مسجد

۷۸۰۸۸

شبیم اینانلوداعلی لو

دانشجوی کارشناسی ارشد مهندسی طراحی محیط زیست دانشگاه تهران

علیرضا فرخی

دانشجوی کارشناسی ارشد مرمت و احیای بناها و بافتهای تاریخی دانشگاه آزاد اسلامی تهران

گام نخست

توجه و اهمیت نهادن به طبیعت به پیش از اسلام باز می‌گردد. آیین نیایش و مراسم مذهبی بیشتر در فضاهای باز صورت می‌گرفته است. فضاهای بازی که با عناصر طبیعی چون آب، گیاه، خاک و صخره همراه بوده‌اند. نیایش در چنین فضایی بر روحانیت و تقدس آن می‌افزاید. آتش (یا آذر) در ایران پیش از اسلام عنصری مقدس بوده و در عقاید زرتشتیان مظهر فروغ ایزدی به شمار می‌آمده و جنبه الوهیت داشته است. در منابع متأخرتر دوره ساسانی، آتش هفتمین مخلوق از «مخلوقات هفتگانه گیتی» به شمار آمده است.^۱ زمان آغاز برپا داشتن آتشکده معلوم نیست. ظاهراً زردشتیان از سده چهار پیش از میلاد به بعد، به ساختن آتشکده پرداخته‌اند. پیش از آن مراسم دینی آنان در فضای آزاد و بویژه بر بلندیها انجام می‌گرفت.^۲ آتشکده محلی است برای تقدیس آتش و حفظ آن، و نیایش در فضای اطراف آن انجام می‌شده است. آتشکده‌ها در ارتباط نزدیک با طبیعت و عناصر طبیعی بوده‌اند. مانند آتشکده نیاسر بر بلندی تپه‌ای مشرف به باغهای میوه و آتشکده آذرگشنسب همراه با معبد آنهایتا در کنار دریاچه‌ای شگفت‌آور و کوهی بلند در میان مزارع و باغهای گسترده. نیایش آب و آتش نشان از توجه به عناصر طبیعی و ارتباط از طریق آنها با پروردگار جهانیان در آیینهای پیش از اسلام دارد. پس از اسلام نیز اهمیت طبیعت به شیوه‌ای متفاوت نمایان شد. تأکید بر جنبه‌های نیایشی طبیعت از جمله مواردی است که در جای جای کتاب آسمانی، قرآن مجید به چشم می‌خورد. ۴۶۱ بار زمین، ۳۰۵ بار آسمان، ۵۳ بار آب، ۳۳ بار خورشید، ۲۷ بار ماه و ۱۳ بار ستارگان مورد اشاره قرار گرفته‌اند.^۳ در بسیاری از موارد خداوند به عناصر طبیعی قسم یاد

می‌کند که نشان از درجهٔ اهمیّت و قِداست آنهاست و مسلمانان را دعوت به نظاره و تفکّر در این عناصر طبیعی می‌نماید تا به عظمت و قدرت خداوند پی برند.

«بگو در آسمانها و زمین به چشم عقل و دیده بصیرت بنگرید تا بسیار آیات یکتایی حق و ادلهٔ قدرت خدا را مشاهده کنید...»^۴

در مهم‌ترین مراسم و مناسک اسلام، مسلمانان در فضاهای باز به پرستش پروردگار یگانه می‌پردازند. طواف خانه خدا، توقف در عرفات، رمی جمرات، سعی میان صفا و مروه و نیز نمازهای عید غدیر خم، عید فطر، نماز جمعه و حتی نماز باران همگی در فضاهای باز، محوطهٔ مصلی و حیاط مساجد صورت می‌پذیرد. شکل فضای باز با توجه به شرایط آب و هوایی، پای‌بند به اصل محرّمیت و نوع مراسم تعریف می‌گردد.

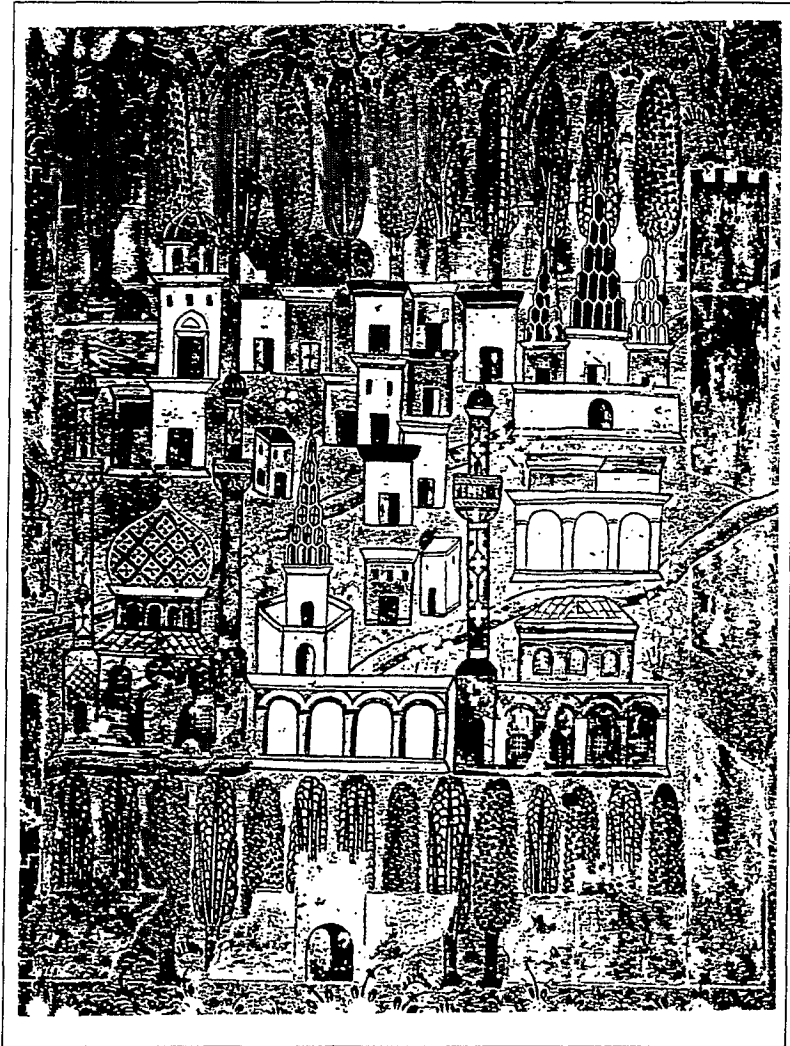
گاهی نیایش در فضایی صورت می‌گیرد که هیچ‌گونه عنصر انسان‌ساختی در آن یافت نمی‌شود. سعی میان صفا و مروه در اصل هروله در فاصله میان دو کوه می‌باشد که فاقد هرگونه ساخته دست بشر بوده است. نمازهای عیدین در مصلی، فضایی که تنها عنصر معماری آن دیوار و محرابی در جهت قبله است، برگزار می‌گردند. نماز جمعه از جمله مراسمی است که به سبب تعدد نمازگزاران از فضای شبستان مسجد فراتر رفته، نه تنها به صحن مسجد بلکه به فضاهای باز اطراف آن نیز کشیده می‌شود.

در مساجد، صحن نقش مهمی پیدا می‌کند. مکانی است که به سبب ویژگیهای کالبدی حضور در آن در بیشتر فصول سال امکانپذیر است. صحن مسجد به سبب حضور و اهمیّت نمادین آب و ایجاد آب‌نما در آن به نوعی با باغهای اسلامی مرتبط است. آب چه روان و چه ساکن، همواره در مسجد حضور داشته است. در واقع حضور حالت‌های مختلف آب، تعبیر متفاوتی است از طبیعت و بنوعی ذات حق چرا که طبیعت آینهٔ ذات حقیقت و به عنوان نشانهٔ ذات خداوندی مورد توجه و احترام واقع می‌گردد. آب روان در بیشتر مساجد حضور می‌یابد که نمونه‌های آن در مسجد جامع نطنز، نایین و محمدیه به چشم می‌خورد و مظهر پاکی است. آب روان در حوض میان صحن مسجد سکون می‌یابد. از یک سو سطح آرام آب انعکاسی از تصویر بهشت برین را به دست می‌دهد و از سوی دیگر عامل خنک‌کنندهٔ هوا و تلطیف صحن مسجد می‌باشد. به علاوه حوض محل وضوگرفتن و تطهیر است. این بطوطه مسجدی را توصیف می‌کند که در حیاط آن در دو سوی جوی آب روان، گل‌های یاسمین، بوته‌های مو و دیگر درختان روئیده‌اند. این حیاط باغی است به مثابهٔ بهشت. نمونهٔ دیگری که این بطوطه از آن یاد می‌کند، مسجد جامع اشترجان است که از میان آن نیز جوی آبی، روان است.

برای مسلمانان، باغ‌ها نه تنها دارای ارزش و اهمیّت کالبدی هستند، بلکه ارزش نمادین نیز دارند. باغ‌ها به سبب اینکه مکان‌هایی آرام و ساکت هستند، موجب تمرکز می‌شوند که تمرکز لازمهٔ

عبادت حقیقی و عمیق است. در نتیجه باغها به یکی از مناسبترین مکانها برای قرارگیری مساجد تبدیل می‌شوند (شکل یک).

در شواهد تاریخی نمونه‌های متعددی از باغها و حدایق را می‌توان یافت که در آنها مساجدی بنا شده‌اند. قدیمی‌ترین نمونه مسجدالنبی (ص) در مدینه است. زمینی که مسجدالنبی (ص) در آن ساخته شد، به سبب وجود درختان نخل حدیقه خوانده می‌شد. مطالعه دقیق منابع مکتوب نشان می‌دهد که در اصل، نماز در سایه درختان نخل انجام می‌گرفته است. در دین

شکل یک: قصبه درگزین نزدیک سلطانیه. (Folio 89b, From Nasuhu-Silahi)

اسلام، سایه یکی از مواهب الهی است که به هیچ روی با آفتاب برابری ندارد.

«و آفتاب و سایه هم رتبه نباشند...»^۵

نمونه دیگر مسجد قیروان در مراکش است. بنا بر اشاره البلدهوری^۶ در کتاب خود به نام فتوح البلدان^۷، زمین این مسجد جنگلی از درختان و بوته‌های گز بوده است. در ایران، مسجد پیر حسین یزد از جمله مساجدی است که در داخل یک باغ بنا شده است:

«در آن باغ، طرح مسجد جامع انداخت و صفه و جماعتخانه بر یمین و بيسار تمام کرد و ... در جنب مسجد سقاييه بساخت و اتمام اين عمارت در سنه اثنی و عشرين و ثمانيه و مایه بود...»^۸

در مسجد ابرندآباد یزد به دلیل کویری بودن منطقه، توفانهای شن و ماسه از جمله عواملی است که باعث ساخت مسجد در مجاورت باغها شده است. علاوه بر سنت احداث مساجد در باغها همواره به کاشت درختان و ایجاد حیاطی باغگونه برای آنها تمایل وجود داشته است. این موضوع در وقفنامه‌ای از قاهره به تاریخ ۴۰۲ هجری دیده می‌شود:

«این مسجد مبارک توسط الحسین بن عبدالله بن محمد بن سیلسیلا، تاجر پارچه برای جلب رضایت خداوند و ثواب آخرت بنا گردید. باشد که خداوند بر هر کس که دعای خیری برای او در طول عمرش یا پس از مرگش روا دارد، رحمت فرستد. درخت نخلی که در این مسجد است، غذای مسلمانان می‌باشد. آن را نه می‌توان خرید و نه می‌توان فروخت.»

نمونه دیگر چنین اعتقادی در صحن مسجد جامع قرطبه^۹ وجود دارد. علاوه بر به کارگیری مستقیم و کالبدی از باغها و عناصر طبیعی، از ویژگیهای نمادین آنها نیز استفاده می‌شده است. در اسلام، بهشت به عنوان پاداش برای آنان که بدقت از دستورهای اسلام پیروی می‌کنند، وعده داده شده است:

هر آنکس کند امر ایزد قبول	اطاعت کند از خدا و رسول
بیارند او را به باغ بهشت	سراسر همه جو بیارست و کشت
بمانند جاوید آنجا مقیم	که حقا همین است فوز عظیم ^{۱۰}

در واقع آیات قرآنی که بهشت را با جزئیات تمام توصیف می‌نمایند، معمولاً به دنبال آیاتی که دستورهای الهی را بیان می‌کنند، آورده شده‌اند. اثر خواندن آیات قرآن و ترسیم بهشت

موصوف در آن در ذهن صورت می‌گیرد و مسلمان می‌تواند تجلی تصویری آن را در باغهای داخل مسجد لمس نماید.

برخی بر این باورند که ترسیم مناظر طبیعی روی دیوارهای داخلی و خارجی مساجد آن‌طور که تاکنون تصور می‌شد، نمایانگر طبیعت نمی‌باشند. بلکه این تصاویر نشان از بهشت موعود دارند.

شریعت اسلام قرار دادن مجسمه، طرح یا هرگونه تصویری که در آن شکل طبیعی موجودات جاندار اعم از حیوانات و گیاهان آورده شده باشد را در مکانهای عبادت، خواه آن مکان مسجد باشد یا هر مکان دیگری که در آن عبادت صورت پذیرد، جایز نمی‌شمارد.^{۱۱} نهی استفاده از اشکال طبیعی جانداران و گیاهان از دو جنبه قابل بررسی است: اول آنکه انسان مخلوقی است که به «صورت خدا» آفریده شده است. چنانکه می‌فرماید:

«پس آنگاه که او را به خلقت کامل بیاراستم و از روح خود در او بدمیدم همه به امر من بر او به سجده درافتید»^{۱۲}

و برای صیانت و حفظ وقار و ارزش وی و جلوگیری از ایجاد اثر هنری محدود که نقص از خصیصه‌های اصلی آن است، استفاده از تصاویر و مجسمه منع شده است. دوم آنکه هیچ چیزی نباید حتی به صورت نسبی و موقتی پرده‌ای میان مخلوق و خالق افکند. چراکه تصاویر، تذهیب و حتی نقاشی به نحوی مانع حضور و قرب به جهت جاذبه خود می‌گردند.

نمادهای گیاهی اولین نمادهای طبیعی هستند که در مساجد پدید آمدند. قدیمی‌ترین نمونه در سرزمینهای شرقی اسلام در قبةالصخره و مسجد جامع اموی در دمشق دیده می‌شوند. آثار تصویری در قبةالصخره شامل اشکال طبیعی و تزیینات ترکیبی هستند. این اشکال طبیعی، درختان نخل، انگور، انار و زیتون می‌باشند که دیوارهای داخلی و خارجی مساجد را پوشانده‌اند. به کارگیری انعکاس نور سنگهای قیمتی و صدف در بالای شاخه‌های درختان ترسیم شده نمادی از جواهراتی هستند که هر مسلمان می‌تواند در بهشت به عنوان زینت از آنها استفاده نماید. در مسجد جامع دمشق علاوه بر اشکال طبیعی، رودخانه، پل و ساختمان نیز دیده می‌شود. نمونه شاخص آن روی دیوار رواق غربی معروف به صفحه برآدا^{۱۳} وجود دارد (شکل دو).

نکته قابل توجه اینکه در مسجد جامع دمشق باز همان عناصری که در قبةالصخره استفاده شده‌اند، برای به تصویر کشیدن باغهای موصوف در قرآن به عنوان بهشت به کار رفته‌اند. معرفی این عناصر به عنوان عناصر بهشتی به توسط نویسندگانی در قرن دهم هجری که علاقه وی به

این نمادها از توصیف صرف فراتر می‌رود، صورت گرفته است.^{۱۴} در سرزمینهای غربی اسلامی استفاده از نمادهای طبیعی در مسجد جامع قرطبه دیده می‌شود (شکل سه).

نمادهای گیاهی - ختاییها، اسلیمیها، خطوط دوار و حتی نقوش منتظم - نماد عالم ملکوت و مثال می‌باشد که عاری از محدودیتهای زمان و مکان فضای طبیعی هستند. نقوش گچبریها، آجرکاری‌ها، و کاشیکاریها بر مبنای معانی نمادین هر یک از آنها و معیارهای زیبایی شناختی مردمان انتخاب می‌شوند. ساکنان مناطق مختلف می‌توانسته‌اند از شرایط محیط اطراف خود الهام گرفته، در عناصر طبیعی تصرف نمایند و از آنها به صورت نماد استفاده کنند. این نقوش با رنگهای ملایم و تضادهای دلنشین در هم می‌آمیزند و چشم را از کثرت می‌گذرانند تا به وحدت نایل آید.

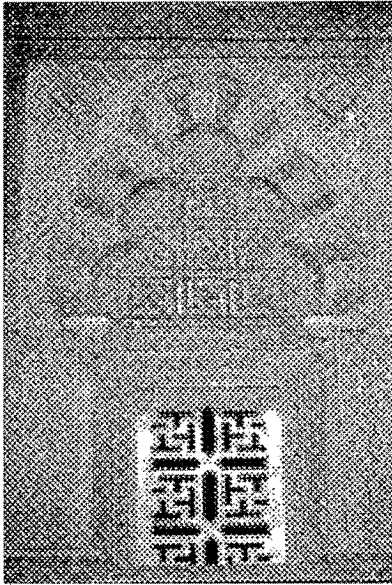
رنگ نیز می‌تواند نمادی از طبیعت باشد. رنگهای آبی خام و لاجوردیها عمق دارند و آدمی را به بی‌نهایت و جهانی خیالی می‌برند. آبی گستردگی و وسعت آسمان صاف را به یاد می‌آورد.^{۱۵} گنبد فیروزه‌یی رنگ مسجد با زمینه آبی آسمان یکی می‌گردد. برای مردم مشرق زمین، آبی نماد جاودانگی است. گنبد در واقع مظهر آسمان است و شمس آن خورشید عالمتاب که این دو از مظاهر قدرت خداوندی است.

«و خداست آن ذات پاک که آسمانها را چنانکه می‌نگرید، بی‌ستون برافراشت. آنگاه با کمال قدرت عرش را در خلقت بیاراست و خورشید و ماه را مسخر اراده خود ساخت...»^{۱۶}

ایرانیان تصوّر ذهنی خود را از بهشت که به پاداش اعمال نیک به آن‌ها بخشیده می‌شده در باغهایی سرسبز و خرم تجسم بخشیده‌اند. در بهشت کوثر هست و درختان و گلها و جویبارها و در باغ نیز آب روان خوش و گلهای زیبا و درختهای سایه‌دار و این همه محصور در دیواری که مانع ورود جهنمیان به آن می‌شود.

حرکت از دنیای مادی به سوی عالم خیال به یک باره میسر نمی‌شود و نیاز به فضایی حد فاصل بشدت حس می‌گردد. سرّ اصلی جذابیت فضای عبادت در تباین و تناسب فضاهای اصلی و فضای واسطه نهفته است. این فضای واسطه با ایجاد درنگهای متعدد کمک می‌نماید تا فرد با ورود به مسجد از حال و هوای بیرون آزاد شود، بیرون را بیشتر از یاد ببرد و در درون قرار گیرد که گسستگی از بیرون و پیوستن به درون شرایط را برای عبادت آماده می‌سازد.

این فضای حد فاصل می‌تواند به شکل یک باغ - واسطه دو عالم - جلوه‌نمایی کند. ویژگیهای باغ ایرانی به گونه‌ای است که خود نمادی از بهشت است و بر جنبه‌های اعتقادی فرد می‌افزاید که تأکید از طریق وجود آب، درختان بهشتی و ... صورت می‌گیرد. تقسیم‌بندی چهارتایی نمادی

شکل سه: مسجد جامع قرطبه

شکل دو: صفحه براد در مسجد جامع دمشق

خوش یمن در باغ ایرانی است. چرا که در ایران باستان اعتقاد بر این بوده است که جهان در چهار بخش آفریده شده است و عناصر اصلی پیدایی جهان چهار می باشند.

درست است که تمامی مساجد در گذشته در میان باغ بنا نشده اند، ولی از لحاظ مکانیابی در نقاطی قرار گرفته اند که به طریقی آرامش و سکوت لازم برای تفکر و پرستش را فراهم سازند. جدایی از دنیای مادی و ورود به دنیای ملکوتی طی مراحل انجام می گیرد، آنچنان که در مسجد شیخ لطف الله - اصفهان دیده می شود. ارزشهای فضایی مسجدهای یکی از علل اصلی جذابیت آن است. حیاطی سبز ندارد. ولی به کمک میان فضاهای معماری این جدایی حاصل می شود. فضاهای طبیعی نیز می توانند عملکردی چون فضای معماری داشته باشند و به طور حتم آثاری قوی تر خواهند داشت.

بدین ترتیب، چنین نتیجه گیری می شود که اساساً معماری اسلامی از طبیعت جدا نیست و ارتباط دین با طبیعت باید در فضاهای نیایشی حس شود و هنگامی که به طبیعت در معماری نگاه می کنیم، منظور تمامی مواهب طبیعت است.

منابع

۱. احمدی ملکی، رحمان، «فرمها و نقشهای نمادین در مساجد ایرانی»، مجموعه مقالات همایش معماری مسجد، جلد اول، دانشگاه هنر، تهران، ۱۳۷۶.
۲. امین زاده گوهر ریزی، بهناز، «حیاط مساجد، بررسی تاریخی و سیر تحول»، مجموعه مقالات همایش معماری مسجد، جلد اول، دانشگاه هنر، تهران، ۱۳۷۶.
۳. اینانلو داعلی لو، شبنم، «ساماندهی و طراحی منظر سایت‌های تاریخی: نمونه موردی تخت سلیمان - تکاب»، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشکده محیط زیست، دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۷۹.
۴. رفیع فر، وحیده، «مسجد جامع کبیر ابرندآباد یزد»، مجموعه مقالات همایش معماری مسجد، جلد اول، دانشگاه هنر، تهران، ۱۳۷۶.
۵. زمرشدهی، حسین، «مسجد در معماری ایران»، انتشارات کیهان، تهران، ۱۳۷۴.
۶. علی آبادی، محمد، «جلوه‌های جمال در مسجد»، مجموعه مقالات همایش معماری مسجد، جلد اول، دانشگاه هنر، تهران، ۱۳۷۶.
۷. مجد، امید، «قرآن مجید با ترجمه منظوم (قرآن نامه)»، انتشارات امید مجد، تهران، ۱۳۷۶.
۸. نرم افزار تفاسیر قرآن جامع، مشتمل بر ۵۹ تفسیر قرآن مجید، خانه کتاب، تهران، ۱۳۷۹.
9. El Gohary, Osameh, "Symbolic Meanings of Garden in Mosque Architecture, Environmental Design, Journal of the Islamic Environmental Design Center, 1/1986, Carucci Editore.
10. Holod, Renata and Hasan-Uddin Khan, "The Mosque and the Modern World, Architects, Patrons and Designs Since the 1950' s", Thames and Hudson, London, 1997.
11. Serajeldin, Ismail, "Architecture of the Contemporary Mosque", Academy Editions, 1996.

پی‌نوشت‌ها

۱. بندهش، ۷: ۳؛ زادسیرم، ۱: ۲۵.
۲. نمونه بارز چنین فضایی بر دهانه کوه زندان سلیمان (تخت سلیمان - تکاب) دیده می‌شود. برای مطالعه بیشتر رجوع شود به منبع شماره ۳.
۳. برگرفته از «نرم افزار تفاسیر قرآن جامع».
۴. یونس ۱۰۱.
۵. فاطر ۲۱.
6. Al baladhuri
7. Futuj al buldan
8. کتاب جامع مفیدی.
9. Patio de los nuranjos
۱۰. النساء ۱۳.
۱۱. مجلسی، بحار، جلد ۷۶، صفحه ۳۲۸، روایت ۱.
۱۲. ص ۷۲.
13. Barada Panel
۱۴. السمهودی، Al somhudi.
۱۵. یوهانس ایتن، کتاب رنگ، ترجمه محمدحسین حلیمی، وزارت ارشاد ۱۳۶۷.
۱۶. رعد ۲.